

Віктор Горобець

ПРИБУТКОВЕ СУДДІВСЬКЕ РЕМЕСЛО: «ВИНА ПАНСЬКА» І «ВИНА ВРЯДОВА» У СУДОЧИНСТВІ ГЕТЬМАНАТУ

«...głodem, wygnaniem,
z pospólstwa wyłączeniem,
tych zwłaszcza, którzy są uboższy,
a bogatsze winą pieniężną,
albo innym karaniem... karzą»

*(Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią
Speculum Saxonum)*

«Отъем или увод денег варьируется
в зависимости от обстоятельств.
У меня лично есть четыреста
сравнительно честных способов отъема»

(Для Льф, Євген Петров. Золотой теленок)

Судочинство Гетьманату «класичної доби» (тобто до моменту активного впровадження в українські суди російських норм, що фіксується вже з початку 1720-х рр.¹) представляло доволі цікаву мішанину норм і традицій, що, з одного боку, ґрунтувались на положеннях Литовських Статутів і маґдебурзького права, а з другого, були щедро «приправлені» звичасвими практиками. Присутність звичаю не лише значно спрощувала судоустрій, позбавляючи його інколи надмірного, а нерідко й необхідного процесуального формалізму, але й часто-густо сприяла непередбачуваності результатів судового розгляду (за спостереженням Миколи Горбала, в козацьких судах приписи Литовського Статуту і маґдебурзького права постійно виправлялись неписаними звичасвими практиками²).

Вочевидь, немалою мірою цьому сприяла й та обставина, що позивачам здебільшого йшлося не стільки про дотримання законності, скільки про

¹ Міркування автора з приводу механізмів цього впровадження див.: *Горобець В.* При-
смерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. К., 1998. С. 186–208.

² *Горбаль М.* Передмова // *Левицький О.* По судах Гетьманщини. Нариси народного жит-
тя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. б. м. і р. вид. С. 28.

відшкодування заподіяних матеріальних і моральних збитків. Так само і судді, що були тісно пов'язані з тією спільнотою, де був вчинений злочин, опікувались не стільки дотриманням в непорушності букви закону, скільки збереженням спокою громади та полагодженням конфлікту. До того ж вони, намагаючись у ході процесу пом'якшити надто жорсткі караючі норми правових кодексів, керувалися, як побачимо далі, й цілком очевидним власним матеріальним інтересом. Відтак, існуюча практика винагородження учасників судового процесу та місцевої адміністрації за рахунок сторони, яку визнавали винною, безумовно, неабияк сприяла поживленню грошового обігу та рухові матеріальних цінностей у межах суду. А зважаючи на відсутність чіткої регламентації у цій частині процесуального дійства, судові вирокі, які передбачали різноманітні грошові і майнові стягнення на користь місцевої адміністрації (котра, зазвичай, виступала й учасниками судового процесу), є вкрай важливим матеріалом для реконструкції реальної моделі функціонування українського судочинства гетьманської доби.

Згадки про гроші та натуральну плату в судах Гетьманату могли звучати в різних контекстах, як то: «головщина» (грошове відшкодування родичам убитого за «голову» загиблого від винного у заподіянні смерті), «пограбування» (відбирання майна на користь потерпілого як компенсація за заподіяні каліцтва), «нав'язка» (відшкодування потерпілому збитків за фізичні й моральні кривди) тощо.

Предметом даного дослідження будуть лише грошові і натуральні стягнення на користь судової й урядової адміністрації у вигляді штрафів за порушення закону та невиконання винесених судових вироків і постанов – так звані «вина панська» і «вина врядова».

Поза дослідницьким інтересом залишилися унормовані положеннями Литовських Статутів так звані «пересуди» – офіційна плата за виконання суддівських обов'язків, оскільки згадок про них у розглянутих судових справах виявити не поталанило. На окреме дослідження заслуговують також практики накладання так званих «зарук» і «змирщин»³. Ще одна доволі пікантна сторінка грошового обігу в судах Гетьманату – сплата суддям і судовим служителям так званих «поклонів» і «накладок» (виплат, що фактично балансували на межі банальної дачі хабаря) – у проаналізованих документах, що мають характер офіційних записів судових справ, з цілком очевидних причин відсутня⁴.

Зрозуміло, що широке застосування звичаєвих норм, за означенням тісно «прив'язаних» до місцевих традицій, не сприяло уніфікації судочинства Гетьманату в межах усіх його полків. Навпаки, подібні практики неминуче кон-

³ Їх публікацію в «Українському історичному журналі» автор планує здійснити вже найближчим часом.

⁴ Цікаві спостереження щодо цієї сторони українського судочинства початку XVIII ст., представлені на основі аналізу приватних матеріалів позивачів, публікуються у цьому ж випуску альманаху у статті Олексія Сокирка.

сервували існуючі регіональні відмінності. Відтак, реконструкція судових практик можлива лише в рамках дослідження окремих регіонів козацької автономії, межі яких здебільшого корелювали з полковим адміністративним поділом (цьому немалою мірою сприяла загалом незначна в останній третині XVII ст. мобільність старшини, швидше навпаки – доволі помітна замкнутість полково-сотенної адміністрації в межах окремих адміністративних одиниць чи територій).

Джерельну базу цього дослідження склали матеріали Полтавських міських книг – офіційних реєстрів, куди вписувалися розглянуті полковим судом (а іноді й сотенними судами) справи та вироки щодо них. Частина цього матеріалу свого часу була опублікована Вадимом Модзалевським⁵, інша – використовувалась Орестом Левицьким при підготовці його піонерських нарисів з українського «народного життя» другої половини XVII ст.⁶ Також уводяться до наукового обігу архівні матеріали, що перебувають на збереженні в Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського⁷.

Уже побіжне знайомство з матеріалами справ, що розглядалися в судових інстанціях Гетьманату останньої третини XVII ст., наштовхує на думку, що здійснення судових функцій було не лише способом забезпечення суспільного порядку та засобом покарання злочинців, а й важливим джерелом прибутків для осіб, на яких був покладений обов'язок реалізації судової влади. Адже практично кожна справа після оголошення імені винного у скоєнні злочину завершувалась не лише його зобов'язанням відшкодувати потерпілому завдані матеріальні та моральні збитки, а й вказівкою на сплату так званої «вини» – штрафу в грошах чи «худобі»⁸, отримувачем якої була вже не потерпіла сторона, а представники центральної чи місцевої влади.

Що ж охоплювало поняття «вини»? Від чого залежав її розмір й адресація? Якою мірою практика стягнення «вини» була вкорінена в правову традицію Великого князівства Литовського і Речі Посполитої? І що нового привнесла практика козацького врядування?

Історична традиція

Практика стягнення «вини» у судових установах, які в різний час функціонували на українських землях, мала свою давню традицію. Зокрема, її

⁵ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов / Ред. и прим. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. II: Справы вечистые 1664–1671 годов / Ред. и прим. В.Л. Модзалевского. Чернигов, 1912.

⁶ *Левицький О.* Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII века. К., 1902; Переклад українською мовою з певними скороченнями представлено: *Левицький О.* По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. б. м. і р. вид.

⁷ Акты Полтавского полкового суда (1683–1740). – Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). Ф. I, № 55257.

⁸ Тут це поняття має значно ширше значення – як майно в цілому.

побутування зауважили дослідники судочинства Великого князівства Литовського, що розглядали сплату «вини» (поряд із так званими «пересудами») як різновид судового мита, прибутки з якого наповнювали скарбницю великого князя. З огляду на це категорія «вини», зазвичай, уточнювалась як «вина господарская». Зібрані таким чином кошти акумулювались у руках старост, державців і тивунів, але витрачались за приписами господарської канцелярії на плату урядникам чи відшкодування приватним особам державних боргів. Залишки сум від судових прибутків відправлялись з місць до столиці⁹.

Оскільки стягнуті судом «вини» йшли частково або й значною мірою на користь самих суддів, то такий вид покарання не міг бути рідко вживаним. Зокрема, на популярність практики стягнення «вини» вказував і критично налаштований сучасник – Міхалон Литвин, котрий, викриваючи недоліки системи управління Великого князівства Литовського, в тому числі й судочинства, стверджував, що навіть судова система кримських татар є гуманнішою у порівнянні з судочинством християнського господаря: «...суддя бере з винуватця під виглядом штрафу стільки ж, скільки присуджує позивачеві; а через свою корисливість він протегує, зазвичай, позивачу, демонструючи свою прихильність навіть до відвертого наклепника...»¹⁰.

У часи становлення земського судочинства шляхта вимагала, аби частина отриманих коштів йшла на користь земських суддів. Зокрема, шляхта Підляшшя у 1544 р. клопоталась про те, щоб на господаря бралась «вина» лише у розмірі 14 гривень, а решта йшла на користь суддів. Крім того, сеймуючі стани вимагали від господаря зменшення переліку провин, за які б стягувалась «вина». Вона призначалась лише у випадку вбивства, за порушення «за-руки», за невиконання наказу господаря чи нехтування судової постанови. Натомість центральна влада наголошувала на тому, що «вини» мають стягуватись «з милосердям, побожне, без крику и тяжкости людское, чинячи ласку»¹¹.

Інститут «вини» фіксується і в правових збірниках, що були у вжитку в містах, які користувались магдебурзьким правом. Причому отримувачами цих коштів виступали члени суду. Зокрема, у «Порядку судів і справ міських магдебурзького права в Короні Польській» містився перелік провин і розміри «вин», які мали б накладатись на злочинців і порушників. Наприклад, за вияви неповаги до суду передбачалась «вина» в розмірі від трьох грошів і шелягу до двадцяти п'яти грошів і шелягу. При цьому стягування «вини»

⁹ Любавский М. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. М., 1901. С. 554. Зауваження відомого українського дослідника історії права Ярослава Падох з приводу того, що у литовсько-руські часи «вина вказує на суб'єктивний бік злочину і становить грошову кару, що її платилося пошкодованому або й великому князеві, за всякого роду пошкодження майна» (Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен, 1951. С. 47) суттєво коригує висловлені вище думки литуаністів, утім, не містить аргументації і виглядає не вельми переконливо.

¹⁰ Цит. за: Любавский М. Литовско-Русский сейм. С. 554.

¹¹ Любавский М. Литовско-Русский сейм. С. 299, 399, 413–414, 505, 536, 554.

розглядалось не як право, а як обов'язок суду, оскільки: а) «вина» за своєю суттю була «нагородою чи карою за кривду Божу»; б) коли «вину» не братимуть, втратиться повага і поштивість до суду; в) стягування «вини» застерігатиме людей від більшої шкоди¹². За неявку на суд після отримання судового виклику порушник мав сплатити на користь суду «вину» у розмірі п'яти грошів і одного шеляга¹³.

Кодекс німецького права, що був відомий у Речі Посполитій і в Україні як «Саксонське Зерцало», також передбачав стягнення на користь суддів «вини»: за нанесення ран «нешкодливих» винуватець повинен був сплатити тридцять шелягів потерпілому і вісім шелягів «вини» судді; у випадку втрати потерпілим пальця чи зуба не лише збільшувалась сума його відшкодування, а й «вина» суддівська – до шістдесяти шелягів¹⁴.

Затверджений Сигізмундом I у 1547 р. за ініціативи краківської міської ради спеціальний статут, покликаний унормувати розміри стягнень за провадження судочинства, встановлював за вчинену в суді словесну образу «вину» в розмірі 25 грошів й одного шеляга, за «нестриманість язика» – трьох грошів, за нанесення кривавих ран – «гвалтовне вчинених», вчасно позивачем заявлених і належним чином засвідчених – 40 грошів, за рани давні – 25 грошів й один шеляг, за рани «прості» чи рани «сині» (тобто задавлені) – 6 грошів «і не більше»¹⁵.

Згадки про інститут «вини» зустрічаємо і в нормах Литовських Статутів, наприклад, у розділі, де мова йде про покарання за пограбування. Так, «если бы шляхтич чіихъ людей пограбилъ на торгу при церкви на добровольной дороз□ такой маеть... вины заплатити шесть рублей грошей»; у випадку, коли б злочин стався «на поли або гд□индей, а бою не вчинилъ; тогда мает заплатити три рубли грошей»¹⁶ і т. д. Утім, при аналізі статутних норм звертає на себе увагу той факт, що стягнуті у вигляді «вини» кошти мали йти не на особу господаря чи суддів, а платилися злочинцем «сторон□обжалованной»¹⁷. Про кошти на користь суддів мова йде в третьому артикулі розділу IV «О пересудах судьи подсудку або писару». За цим приписом на користь членів суду мав йти один гріш від копи «от презыску того, хто зыщеть»¹⁸, тобто від

¹² Porządek sądów i spraw miejskich // *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. Warszawa, 1954. S. 34, 35.

¹³ Porządek sądów i spraw miejskich... S. 101.

¹⁴ Artykuły prawa majdeburkiego, które zowią Speculum Saxonum // *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. Warszawa, 1954. S. 41.

¹⁵ Ustawa placej u sądów w prawie majdeburkim... nowo uczyniona // *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburkiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. Warszawa, 1954. S. 217–218.

¹⁶ Статут ВКЛ, розд. 13, арт. 6 // Статут Вялікаго княства Літоўскага 1566 года. Мінськ, 2003. С. 199.

¹⁷ Статут ВКЛ, розд. 13, арт. 6; розд. 14, арт. 23, 25; та ін.

¹⁸ Статут ВКЛ, розд. 4, арт. 3.

усієї суми сукупного грошового і натурального відшкодування сторони, яка виграла судовий процес. Відтак, члени суду користувались лише частиною присудженої ними «вини» у вигляді долі від загального «презыску».

«Вина панська» і «вина врядова» як самодостатня форма покарання

Досліджуючи перетікання практик стягування «вини» із судочинства Великого князівства Литовського та Корони Польської в судочинство Гетьманської України, історики права, зокрема, й згадуваний уже раніше Ярослав Падох, відзначають помітне розширення сфери застосування цього виду грошового штрафу. Так, Падох був переконаний, що коли у литовсько-руську добу «вина» стягувалась лише за злочини проти власності, то в козацькому суді вона «стосується до різних випадків порушення як приватного, так і публічного інтересу»¹⁹. Щоправда, у своїх висновках дослідник відштовхувався не від реальних судових практик, а лише від норм, зафіксованих у «Правах, по которым судится малороссийский народ...», кодифікованих, до речі, уже в 1730–40-х рр. А тому, слухно вказуючи на караючу суть інституту «вини» (на противагу, скажімо, «поголовщини» чи «нав'язки», які виступали грошовими відшкодуваннями втрати життя, здоров'я, власності чи ураженої честі), Я. Падох відверто неправий у своєму категоричному твердженні, що «вина» «...вимірюється по волі суду і йде до судової каси («на уряд вину взяти»)»²⁰. І цю невідповідність теоретичних напрацювань з другої третини XVIII ст. юридичним практикам козацьких судів другої половини XVII ст. переконливо демонструють численні приклади, взяті з матеріалів діяльності Полтавського полкового суду.

Згадки про накладання Полтавським полковим судом «вини» як самостійного виду покарання зустрічаємо переважно у випадках з незначними і не обтяженими додатковими провинами злочинах. Зокрема, за вчинену жителем Старих Санжар Тимошем Іваненком крадіжку чужих бджіл місцевий суд 29 травня 1684 р. присудив стягнути з нього чотири пні бджіл і пару волів як «вину панську» та корову як «вину врядову»²¹. Порубка «потасмно» жителем Нових Санжар Костем Дерикою дубів у раніше проданій ним Стефанові Бенецькому частині лісу вартувала йому стягнення пари волів як «вини» на користь полковника²². Так само і покража старосанжаровським

¹⁹ Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. С. 110.

²⁰ Падох Я. Нарис історії українського кримінального права. С. 111. Принагідно варто зауважити, що вчений був свідомий неповноти власних уявлень з цього приводу: «А втім юридична природа як приватних, так і публічно-приватних плат вимагає ще наполегливих дослідів і монографічного опрацювання. Лише після цього можна буде певно встановити зміст цих інститутів та провести між ними чітко визначену межу». (Там само).

²¹ Справа містить вказівку, що «вина врядова» спрямовувалась на користь старосанжаровського уряду. – НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 19.

²² НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 35 зв. – 36.

жителем Грицьком Буйволом проса в серпні 1884 р. за присудом місцевого сотенного суду коштувала йому відібраної до двору полковника шкапи як «вини панської» та корови – «на врад Старосанжаровський»²³.

Цікаво, що за нормами «Саксону» крадіжка збіжжя в денну пору каралась втинанням голови злочинцеві²⁴. Можливо, вина Грицька Буйвола була пом'якшена на тій підставі, що він, за його словами, помилково забрав чуже просо, прийнявши його за своє²⁵. Можна допустити існування й інших аргументів, не відображених у матеріалах судової справи, які могли вирішальним чином вплинути на продемонстровану судом поблажливість.

Поблажливість як ознака правової свідомості козацьких судів, до речі, була досить характерна для судочинства Гетьманату, принаймні, досліджуваної доби. Так, зокрема, як відвертий відхід від доволі жорстких форм покарання винних, що були прописані Литовськими Статутами і нормами німецьких правових кодексів, варто сприймати і судову постанову щодо покарання кобеляцького жителя Олексія, «зятя Бражникового», звинуваченого в співучасті у фальшуванні грошей. Олексій був спійманий місцевим шинкарем Василем при спробі розплатитись з ним сімома «золотими чехами мідних», які він брав у «миндзаров циган». Згідно з нормами Литовського Статуту фальшивомонетники, вина яких була доведена, підлягали смертній карі через спалення. Натомість за присудом, винесеним на початку жовтня 1684 р. Полтавським судом, з Олексія було «взято вину кухву горілки простої трое коней з возом, жупан новий до двору полковничого»²⁶.

Доволі м'який присуд було винесено Полтавським судом і у справі прилуцького купця-єврея Іцика, котрий на ярмарку в Полтаві «от субботы до понедѣлка з многими особами духовними и свецкими диспутуючись значне хулил вѣру нашу христьянскую», а потому, напросившись на постій до господи полтавського обивателя Трохима (щоб заразом і перегнати горілку), був впійманий при спробі згвалтувати дружину господаря. Розглянувши справу, що містила в собі подвійний злочин, Полтавський суд, тим не менше, виніс доволі м'який вирок: «за тоє проступство взяти в того жида коня з возом и кухву з горілкою до двора полковничого»²⁷.

Аналіз судових справ, в яких присутні згадки про стягнення «вини», переконує, що в досліджуваній час на даній території цей вид покарання жодним чином не асоціювався з ідеєю відшкодування збитків потерпілій стороні. У переважній частині справ стягнення «вини» супроводжується відшкоду-

²³ Там само. Арк. 25 зв. – 26.

²⁴ Artykuły prawa majdeburskiego, które zowią Speculum Saxonum // *Groicki B.* Artykuły prawa majdeburskiego. Postępek sądów około karanian na gardle. Ustawa placej u sądów. Warszawa, 1954. S. 44–45.

²⁵ «...якобы обмиллившис проса взял чожого». НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 25 зв.

²⁶ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 31 зв.; про цю справу побіжно згадує й О. Левицький у своїх «Очерках народной жизни...» (с. 306).

²⁷ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 31; *Левицький О.* Очерки народной жизни... С. 307–308.

ванням завданих злочинцем постраждалій стороні збитків. Так, за крадіжку «железа» у вересні 1694 р. суд постановив «нагородити шкоду» постраждалому «при заплаченю вини панской»²⁸.

Аналогічним чином виглядає і присуд у справі Івана Коломийченка, котрий украв у жителя села Івочинці вола і сані. І лише, вочевидь, з огляду на процесуальний бік справи, тут додається вимога відшкодувати постраждалій стороні й понесені нею «правні накладі»²⁹.

Інший приклад маємо у зв'язку з позовом на 26 лютого 1670 р. до Полтавського суду Федора Баклійського по скарзі жителя Івончинець Васька Сівака про крадіжку в нього збіжжя. Суду були представлені свідки цього злочину, а крім того, представники івончинської громади аргументовано вказували й на інші аналогічні провини Федора. Постраждалий Сівак також «выкидалися з десяти таляров... же вс□св□доми, же ест здавна подозрений чолов□к...», тобто робив так звану «выдкищину» – доводив правдивість своїх свідчень грошовою заставою; в разі програшу справи сума «выдкищину» не поверталась, а у випадку виграшу – сума додавалась до втрат супротивної сторони. Зважаючи на це, а також на ту обставину, що обвинувачений «жадного виводу о соб□не дал», суд присудив Федорові перепросити громаду за свої негідні вчинки, винагородити постраждалому завдані шкоди і правні накладі «от мала до велика», а також сплатити суду «належную вину вряду»³⁰. Тут, як і в ряді інших справ, розміри «вини» не уточнювались, а використана словесна формула – «належную вину вряду» – вказує на існування у цій сфері певної норми.

Ще на одну особливість застосування практики стягнення «вини панської» вказує судова справа, вписана 2 січня 1684 р. до книги Полтавського полкового суду. Справа перед тим розглядалась у містечку Келеберда тамтешньою сотенною старшиною та представниками органів міського самоврядування за позовом місцевої громади вівчаря Леська, обвинуваченого у крадіжці овець з ввіреної йому громадою кошари («наших овец не доходил кому пят, кому меньше, кому болши»). Визнавши Леська винним у скоєному, суд, керуючись присланим сотенною адміністрацією реєстром втрат, присудив стягти з нього сорок три вівці для винагородження «тым людем вс□м в справ□утрадавшым», а також як «вину панську» до двору полковника було взято «волов чотири и коня гн□дого»³¹.

Про стягнення й сотенними судами «вини панської» саме на полковника, а не на користь свого сотника, свідчить справа, яку в листопаді 1684 р. розглядала козацька сотенна адміністрація разом з урядом містечка Великі Будища: йшлося про крадіжку соломи в п'ятдесяти копах Семеном Тищенком у

²⁸ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 54 зв.

²⁹ Там само. Арк. 56.

³⁰ Актвые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... С. 182.

³¹ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 17.

вдови Кришихи. Визнавши Тищенко винним, суд постановив: ув'язнити його, «а за проступство взяти за вину пану полтавському десятеро пчол и пару волон». Щоправда, у цьому випадку «вина панська» була поділена – місцевого сотнику також перепала корова з майна злочинця³².

Аналізуючи розміри стягнутої Полтавським полковим чи сотенними судами «вини», можна зауважити факт відсутності майже будь-якої кореляції між ступенем тяжкості скоєного злочину та розмірами накладеного за нього штрафу. Розмір грошових виплат чи вартість майна, що стягувались як «вина», були довільні і, зазвичай, не враховували ступеня соціальної небезпеки від скоєного злочину. Їхні розміри радше співвідносилися з матеріальним становищем злочинця. Так, наприклад, крадіжка Павлом Баландою у білицького шинкаря сокири, а в місцевого шафаря орендарського – чобіт, навіть попри те, що сокиру він пізніше підкинув назад господареві, коштувала йому пари волів, яких «за тое проступство взяті до двора полковничого». І, що важливо, в тексті справи зустрічаємо натяк на пов'язаність судового декрету з матеріальною спроможністю винного. Адже, надсилаючи справу до Полтави, білицький сотник Федір Шепель долучив до неї реєстр майна винного: «же толко пара волон всего, нехай в.мсти и млствому пану и добродѣлу будет ясно»³³. Розміри «вини», як бачимо, цілком адекватно враховували платоспроможність злочинця. Вочевидь, за таким самим принципом визначались і розміри «вини» за злочинний вчинок Мотрі Лисовчихи, котра «в ночи чаровала» – до двору полковника взято коня, оскільки «которая Лисовчиха нищенская»³⁴.

Ще промовистішою є справа про побиття циганами, «неробочими бавячисями пробьшством», сім'ї Івана Василенка, що розглядалась у Полтавському суді 6 жовтня 1684 р. За побиття самого Василенка, його сина, дружини і дочки злочинці мали сплатити «поголовщину», правні накладі і всю «шкоду», обраховані з посиланнями на норми Литовського Статуту, а також «вину», розміри якої, як промовляє джерело, чітко диференціювалися не в залежності від тяжкості скоєного кожним учасником бійки, а відповідно до розміру їхнього особистого майна – «от можнѣших по пари волон, от инших по коню, а от других и бидла немающих кожного выбити добре велено»³⁵.

На подібні ж міркування наштовхують і матеріали справи «про чужолоство», яку восени того ж року надіслала білицька сотенна старшина до Полтави. Піймавши жителів села Білики Гната і Панасиху на «пополненню вшетеченства», про що місцева громада підозрювала доволі давно, білицький сотник разом із письмово викладеною суттю справи надіслав полковнику й «реєстр худоби» (тут – у значенні майна) підсудних, просячи у нього «вашой панской науки»³⁶.

³² Там само. Арк. 18 зв.

³³ Там само. Арк. 23 зв.

³⁴ Там само. Арк. 26.

³⁵ Там само. Арк. 27.

³⁶ Там само. Арк. 35.

Так само матеріальна спроможність злочинців була, вочевидь, визначальною і при розгляді в грудні 1694 р. справи «о пополненю вшетеченства» мельником села Бруссе Кіндратом та шинкаркою Гапкою. Дослідивши справу, матеріали якої не містили жодних вказівок на додаткові обставини, які б могли пом'якшити чи обтяжити вину злочинців, суд виніс Гапці смертний вирок, у той час присудивши Кіндратові лише сплату «особливой панской вини»³⁷. Можна лише гіпотетично стверджувати, що в цьому випадку визначальною могла бути репутація кожного з підсудних. Адже ще Орест Левицький, уважно вивчаючи повсякденне життя українського соціуму другої половини XVII ст., спостеріг, що репутація шинкарок апіорно поставала для спільноти у вельми непривабливому світлі³⁸.

«Вина» як форма заміщення покарання

Стягнення «вини» судовими установами Гетьманату в другій половині XVII ст. могло подаватись не лише як самостійна форма покарання, а й як спосіб заміщення значно тяжчих покарань (у тому числі й смертної кари) певними грошовими чи майновими стягненнями. Причому, як свідчать справи Полтавського полкового суду, судді з готовністю йшли на заміну смертної кари чи тяжких тілесних пошкоджень грошовими штрафами. І лише залучення додаткових джерел зможе пролити світло на причину цього явища: превалювали в діях суддів мотиви гуманності по відношенню до злочинців чи винуватців конфліктів, чи ж бо тут переслідувався власний майновий інтерес, оскільки стягнута «вина» йшла переважно на користь полковника, рідше – членів суду, Військового Скарбу, гетьмана. Так само – лише гіпотетично – можна стверджувати прагнення судових інститутів Гетьманату не стільки карати, скільки сприяти нормальному функціонуванню самоврядних громад, унеможлиблювати прояви злочинних дій чи девіацій³⁹.

Клопотання щодо перегляду судового рішення, як правило, порушували родичі чи приятелі постраждалого, які слізно просили суд про заміну суворого судового вироку сплатою «вини» («просили вс[я]к[и]х кривных его об змиловане»⁴⁰). Інколи в ролі прохача виступає і постраждалий – «сторона акторская». Зустрічаються також і випадки, коли суд сам ініціює такі дії, звертаючи увагу чи то на «молодост л[я]», чи то «в подейшлих л[я]х старость», «респектуючи на его старость», чи то на якісь інші пом'якшувальні обставини.

Прикладом може слугувати справа, що розглядалась у 1683 р. Полтавським судом у складі полкового судді Костя Кублицького, городового отама-

³⁷ Там само. Арк. 58.

³⁸ *Левицький О.* Очерки народной жизни... С. 148–149.

³⁹ Спостереження на предмет існування відповідної традиції, закоріненої у шляхетське судочинство річпосполитської доби, див.: *Старченко Н.* Полюбовні суди на Волині в останній третині XVI століття // До джерел. Збірник на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ, Львів, 2004. Т. 2. С. 207–228.

⁴⁰ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 34.

на Андрія Нащинського, «на м[і]ст[і] пана полковника» Тимоша Гаєцького, вїйта Мини Павловича та бурмістра Петра Гордійовича, про спробу згвалтування («хот[і] поповнити гр[і]х содомський»), вчинену супрунівським шинкарем Василем Собком. Розглянувши всі обставини злочину, суд засудив винного до «смертельного караня». Строгість покарання, серед іншого, обумовлювалась і тією обставиною, що засудженого перед тим уже двічі ловили на злочинах проти моралі. Так, із матеріалів судової справи видно, що перед тим, у роки полковництва Прокопа Левенця (тобто або в 1674–1675, або 1677–1678 рр.), Василь Собко «на том же чождоложств[і] был зловленый» та платив «вину пану Левенцу и врядови м[і]ст[і]скому значне». Трохи згодом, уже в роки правління полковника Леонтія Черняка (тобто вже у 1680-і рр.), Василя Собка застали в момент скотоложства – «на Богомерзком д[і]л[і]з быддиною, а имено з шкапою». За свій вчинок злочинець сплатив «врядови м[і]ст[і]скому вину належную», а з полковником Черняком розплатився тією самою кобилою, яка фігурувала у цій непривабливій судовій справі⁴¹.

Тим не менше, під час оголошення злочинцеві вироку судді зважили «на его в подеїшлих л[і]тах старость» та замінили смертний вирок сплатою «вины належной панской»⁴².

Аналогічні прояви лібералізму судових постанов спостерігаємо й у справі жителя села Спасівці Костики (жовтень 1684 р.). Розглянувши обставини злочину, скоєного обвинуваченим, котрий «не толко сам а ж из потомками своїми килканадцят л[і]т бавился злодійством», суд виніс вирок: «Его, Костику, смертельно зкарати». Втім, одразу після оприлюднення свого рішення, «респектуючи на его старость и на плачливые кривных онего прозбы, даровали миненому Костику горло, вязенем и виною панскою скарать казалисмо»⁴³.

Зауважуючи загалом виразну тенденцію до лібералізації системи визначених правовими кодексами покарань, не можна не помітити й того, що в окремих випадках присутня відверто завищена строгість при винесенні вироку, яка, щоправда, часто-густо супроводжується готовністю до його пом'якшення. Зокрема, не інакше як судову розправу можна кваліфікувати початковий вирок Полтавського суду від 4 листопада 1671 р. у справі про крадіжку вівці Остапом Литвиненком. Спершу судова колегія у складі полковника Федора Жученка і майже всієї полкової старшини, навіть після щиросердного зізнання винного у скоєному, присудила його до смертної кари (вочевидь через те, що вкрадену тварину сім'я злодія вже встигла з'їсти, а тому й не могла повернути її власникові) «з разделу чотирнадцятого, артикулу двадцять третого, о жонах і о д[і]т[і]х, которіе вживали речей краденех, горлом сам тот злодей мает быти каран». При цьому суд залишив поза увагою правний

⁴¹ Там само.

⁴² НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 2–3; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 191–192; *Дядиченко В.А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. К., 1959. С. 373.

⁴³ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 34 зв.

артикул, який безпосередньо стосувався крадіжки дрібної худоби. І лише згодом, зважаючи на прохання Остапових приятелів і «поглядаючи на молодост л[иц]» засудженого, суд замінив смертну кару тілесними пошкодженнями («на члонку скарати»). Проте, що цікаво, і ця судова постанова присутніми була оскаржена. За остаточним рішенням суду винуватець мав відшкодувати втрати потерпілого, а також нагородити «с приналежною виною врядувою [суд] за для окупу вр[и]заного члонку»⁴⁴.

У цьому випадку, як і в цілому ряді інших справ, розглянутих Полтавським полковим судом, розміри «вини» не конкретизуються. У матеріалах справ є лише згадки про її відповідність ustalеним нормам, «с приналежною виною» чи «вина значна». У частині ж справ «вина» вимірюється кількістю майна («худоби»), а ще в деяких випадках зустрічаються згадки про землю чи угіддя.

Одна з таких справ, в якій «вина» стосувалась угідь злочинців, розглядалась Полтавським судом у 1696 р. Судді у справі про крадіжку майна, захопленого жителем села Петрівці Степаном Снітком під час набігу татар на Полтавщину взимку того ж року, присудили Івана Динку і Степана Ємченка (третьому їхньому співучасникові, Семену Кияниці, вдалась утекти) до смертної кари («горлової карності»), а також призначили відшкодування потерпілому з їхнього майна. Утім, уже напередодні виконання вироку постраждалий Снітко – «сторона акторская» – подав до суду клопотання про відміну смертного вироку, залишаючи як покарання для злочинців лише виплату йому «шкод». Судова колегія пристала на цю пропозицію, зобов'язавши злочинців перепросити Степана Снітка, винагородити його шкоди і правні наклади, а також сплатити «вину врядувою» Полтавському магістрату, а саме: лісок Івана Диньки, «стоячій на Свинковц[і] против Петровки» та лісок Степана Ємченка, який також знаходиться «на Свинковц[і]»⁴⁵.

Ще колоритнішим є опис «вини», яка була накладена на полтавського міщанина Мартина Бражника та його родину. Приводом для судового розгляду, що відбувся у вересні 1690 р., стала крадіжка грошей у білоруських купців, які зупинились на ночівлю у господі Бражника. У процесі розслідування з'ясувалось, що злочин вчинив син господаря Іван Бражник, а допомагали йому в цьому чи, принаймні, прикривали його дії батько і мати. Зважаючи на той факт, що лише за два місяці до того Іван Бражник за згвалтування служанки, сироти Васьки, був засуджений до смертної кари, яку за слізним проханням батьків замінили сплатою великих штрафів і відшкодувань, покарання за новий злочин було суворим – Івана засудили до страти на шибениці, а його батьків – до «назначенію члонков». Утім, вкотре зважаючи на «слізне упрощеніє» родичів, суд змінив своє рішення, відмінивши як смертний вирок для злочинця-сина, так і тілесне маркування для його співучасників-батьків. Тож

⁴⁴ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. II: Справы вечистые... С. 108.

⁴⁵ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 200.

Мартин Бражник мав відшкодувати купцям-іноземцям усі їхні правні виклади (вкрадені гроші їм повернули ще до початку суду, намагаючись у такий спосіб «зам'яти» справу»). Зважаючи на «немалу шкоду», якої зазнало правосуддя (шкоду, мабуть, моральну, оскільки, як видно з матеріалів судової справи, розслідування злочину і пошуки доказів насправді провадилися постраждалими), злочинці, зокрема, господар дому Мартин Бражник, мав «с худобы своей выну панскую и врядовую платиты як явный и приличный* злодий», а саме: «Напрод его милости пану полковнику Федору Івановичу Жученку за тую вину панскую достался хутор, стоячий на Сорокового Яру, с хатою, з выныцею изо всими угодами и с трома казанами, кром збожа в стогах будучого и молоченого, а до того взято хату, стоячую за мистом, з двором, и бчол тридцятеро и четверо [пнів], и дви пари волон». З усієї кількості стягнутої «вини» полковник Жученко поступився на користь полкової старшини двором з хатою за містом, а на користь вїта і бурмістра – 24 пнями бджіл і двома парами волів⁴⁶.

У травні 1700 р. Полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство шинкарки Гапки полтавським цеховиком-гаптарем Тимком. Убивство сталося у результаті побутової бійки, що виникла між п'яним Тимком і його колишньою коханкою Гапкою через зв'язок гаптаря з якоюсь черницею Будищанського монастиря. Злочин відбувся при свідках, був очевидний і за наполяганням сестри вбитої Тимка засудили до смертної кари. Однак з ініціативи полковника Івана Іскри, котрого зворушило «усыловне кривавослезне маткы Тымковой и тещи и жоны его прошение», суд переглянув вирок та дарував злочинцеві життя, зобов'язавши його сплатити родині загиблої «поголовщину» (всього вартістю 50 золотих), «поеднаты духовенство за отправу погребу небожкы Гапки и за сорокоуст за душу еи», а також сплатити «вину врядову» (цього разу уряд складався з наказного полковника, полкового судді, городского отамана, вїта і бурмістра). Ініціатива полковника Іскри теж була сповна винагороджена накладеною на злочинця «виною панською». Оскільки засуджений не мав значного майна, судова постанова передбачала, аби він, «выдачи так великое по Боз□его милости пана полковника отцевское над собою милосердіе... во в□чние и неуставаючіе роды з жоною своею поручил себе в доживотную дому его панського службу»⁴⁷.

Немалий матеріальний зиск мав і попередник Івана Іскри на полтавському полковництві Павло Герцик, котрий, реагуючи на скаргу сотенного уряду Келеберди щодо «Богу мерзкого д□а» тамтешнього жителя Дмитра, у 1684 р. порушив проти нього судову справу та виніс доволі вигідний для себе у матеріальному відношенні присуд. Суть позову полягала в тому, що Дмитро, маючи законну дружину, спочатку згвалтував свою челядницю, а потому пев-

* Себто не у значенні «пристойний», а лише як злодій, упійманий з доказом злочину – так званим «лицем».

⁴⁶ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 207.

⁴⁷ *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 58–59.

ний час примушував її чинити з ним блуд. Вивчивши обставини справи, Герцик підготував розлогий реєстр «вини панської», яка мала б справити на винного належну «науку»: «волов п'ять, лошак и ручниця з рогом». На користь місцевого сотника та келебердського міського уряду полковник передбачав стягнення такої «вини»: «быков два, овец двадцять и дви, и жупан». Цікаво, що про винагороду постраждалої Герцик не згадав зовсім, вочевидь, трактуючи її як співучасницю злочину⁴⁸. Адже в подібному випадку, коли в тому ж таки 1684 р. надійшла скарга про звалтування новосанжарівським козаком Іваном Божком челядниці Марії Луциковни, полковий суд наказав «того содомчика Ивана Божка до вязеня дати», а після вивчення доказів («лиця») та розгляду справи засудив злочинця до смертної кари: «мѣст на горлѣ скаран зтятьем шыи». Щоправда, заступництво громади та слізні прохання самого злочинця звільнили його від присуду, натомість він мав «нагородити слушне Марію за збавенье панянства ей» таким чином: «корова една, якую сама сподобает; овец пятеро; куртка шинтуховая, барашками подшитая; лождник и подушка, плахта една, сорочок жіночих три, намоток двѣ чоботи чирвоный; пояс штуковый; хліба на Божковых нивах сама собі нажнет». Також передбачалася сплата Божком «вини панской и нам, врядови», реєстр якої, на жаль, не внесений до міських книг⁴⁹.

За «тиранське забойство кулаками» решетилівського парубка місцевим жителем Василем Кузьмичем та втечу злочинця від правосуддя судова колегія у складі уповноваженого від полтавського полковника полтавського городового отамана Андрія Нашинського та місцевих решетилівських урядників – наказного сотника Семена Деревянки, городового отамана Павла Шалди і решетилівського вїта Івана Злого, покликаючись на артикули Литовського Статуту, присудила до сплати дружиною того «мужебойцы» «головщини» і правних накладів, а також не забула про «належну вину панську і нашого владу от мала и до велика». Зокрема, у вигляді «вини панської» у Василюх до двору полковника було забрано пару волів і дві корови. Конкретні розміри «вини нашого владу» у присуді не фіксуються⁵⁰.

Інші випадки стягнення «вини»

Грунтуючись на матеріалах судової справи, що у листопаді 1684 р. розглядалася Соколківським сотенним судом, можна припустити, що іноді сплата «вини» набувала вигляду такого собі узаконеного публічного хабаря за припинення судового процесу. Так, визволяючи сина Семена від вироку за звинуваченням про «пополнѣния штетеченства» з челядницею, коли провина парубка була практично доведена, батько Процик Гончаренко «за тоє чужоложство» віддав до двору полковника коня. Далі про судовий вирок і наклад

⁴⁸ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 4 зв. – 5; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 121.

⁴⁹ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 20–21; *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 119.

⁵⁰ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 24–25 зв.

дення судом «вини» у записаній до полтавської міської книги справ згадок немає⁵¹.

Цікавий прецедент зафіксований у справі, що надійшла до Полтави на початку жовтня 1684 р. з Царичанки від тамтешнього сотенного суду. Місцева адміністрація обвинуватила Трохима Радниковку в тому, що він переховує присланих із Січі братом Іваном двох коней, добутих, вочевидь, неправедним способом. Покликаний до суду Трохим зізнався у скоєному. Як «вину» за злочинні дії «єдну шевлюжку б□єньку» у нього було відібрано до двору полковника, а ось другого вкраденого коня, як не дивно – зважаючи «на плачливу прозбу Трохимовою», а також добровільне визнання ним неправових дій свого брата – було йому залишено⁵². І в цьому випадку чи не єдиною обставиною, яка пом'якшувала провину (не беручи всерйоз до уваги «плачливу прозбу»), могла бути відсутність постраждалої сторони (що зайвий раз вказує на побутування уявлень про покарання злочинця як приватну справу потерпілого).

Штрафи могли накладатись не лише на осіб, винних у скоєнні злочину, а й тих, які, знаючи про факт злочинної дії, не заявили про неї місцевому урядові чи, у крайньому випадку, «околичным» людям. Так, наприклад, у 1698 р. судова колегія Полтавського суду присудила до грошового штрафу «инстигаторов», тобто осіб, котрі виступали обвинувачами, за те, що вони, «поймавши» пару на перелюбі і «попы уризалы», тим не менш «тамошнему урядови не оповидалы и лице – жупан дякив и попы – дотоль в себе держалы, поколь аж тая справа через инных людей до уряду прыйшла»⁵³.

На чю користь йшли кошти, отримані в судах?

Серед осіб, на користь яких стягувалися з винуватців кошти і матеріальні цінності лише внаслідок їхньої належності до адміністрації чи суду, фіксуються гетьман, полковник, судді, а також члени міського уряду.

За джерелами спрямування «вина» у судових присудах поділялася на «вину панську», «вину врядову», «вину до шкатулки войсковой». Найчастіше «вина панська», яка за своїми розмірами значно переважала інші види штрафів, йшла на користь полковника. Адресування її саме полковникові, а не гетьману, видається доволі показовим для розуміння не лише організації судової влади в Гетьманаті, а й загалом технології тогочасних владних відносин у ширшому сенсі. Адже зважаючи на традиції, які сягали доби Великого князівства Литовського, було б цілком логічно припустити, що збір мав іти на користь козацького регіментаря, як раніше йшов на руку великого князя. Проте на прикладі функціонування судочинства в Полтавському полку подібних фактів виявити не вдалося, що, відтак, може бути ще одним свідченням де-

⁵¹ Там само. Арк. 19 зв. – 20.

⁵² Там само. Арк. 27.

⁵³ Випадок барвисто описаний у праці: *Левицкий О.* Очерки народной жизни... С. 181–182.

централізації влади Гетьманату, її концентрації в межах окремих адміністративних одиниць, якими виступають полкові утворення.

З проаналізованих судових матеріалів можна також зробити висновок, що порядок і норми організації козацького судочинства полкового рівня навіть в останній третині XVII ст. все ще перебували на етапі формування. Відтак, можливе було різне трактування норми в такій делікатній справі як присудження «вини». Тож у переважній більшості випадків «вина панська», стягнута за скоєння злочинів як у Полтаві чи Полтавських сотнях, так і в інших сотнях полку, вповні спрямовувалася «до двору полковника». Втім, в окремих випадках спостерігаємо і вияви «справедливого» поділу штрафних зборів поміж полковником і урядником нижчого, сотенного рівня. Так, наприклад, під час розгляду вже згадуваної раніше справи про крадіжку соломи у Великих Будищах у листопаді 1684 р. «вина панська» була поділена поміж двома адресатами – полтавським полковником та великобудищанським сотником (щоправда, в нерівних пропорціях – полковнику присуджено десять сімей бджіл і пару волів, а сотнику – лише одну корову)⁵⁴.

Матеріали судових справ, на жаль, не містять достатньої інформації про отримувачів «вини врядувої». Лише в поодиноких випадках⁵⁵ присутні згадки щодо її адресатів, які дозволяють зробити певні припущення. На відміну від «вини панської», яка йшла практично завжди на користь полковника (байдуже, в якому населеному пункті було вчинено злочин і до якої соціальної верстви належав злочинець), у випадку зі стягненням «вини врядувої» мала значення географія злочину, оскільки відшкодування отримував не полтавський полковий уряд, а місцева сотенна адміністрація. Щоправда, недостатня чіткість формулювань судових постанов залишає нез'ясованими чимало питань. Зокрема, не все зрозуміло зі спрямуванням «вини» на користь «вряду мейського». Логічно було б припустити, що в цьому випадку стягнутими грошовими чи майновими штрафами мали б користуватись або присутні на засіданні представники органів міського самоврядування (зазвичай це були вїйт і бурмистр), або всі члени міського уряду. Втім, в окремих судових справах, де перераховуються члени міського уряду, до їхнього числа чомусь зараховується і полкова козацька старшина разом з городовим отаманом, які, зрозуміло, формували місцевий провід козацького врядування.

У спеціальній історичній літературі утвердилась думка, що до складу полкового суду зазвичай входили такі чини: полковник, полковий суддя, отаман, вїйт, бурмистр, а також дехто з полкових і сотенних старшин⁵⁶. В. А. Дядиченко стверджував, що в полковому суді засідали полковник, полковий обозний, полковий суддя, який зазвичай очолював суд, а також інша полкова старшина⁵⁷. Аналіз складу судової колегії Полтавського полкового суду дру-

⁵⁴ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 17.

⁵⁵ Там само. Арк. 19, де зазначалося, що «вина врядува» має виплачуватися старосанжаровському урядові.

⁵⁶ Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. Львів, 1967. С. 36.

⁵⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України... С. 342.

гої половини XVII ст. наштовхує на думку, що насправді картина була дещо інша, принаймні, у випадку з Полтавським полковим судом в аналізований період. Зокрема, обов'язковим учасником практично всіх судових розглядів був городовий отаман або його заступник – наказний отаман. Городовий отаман за частотністю появи на судових засіданнях навіть перевершував полкового суддю.

Цікавий матеріал для аналізу містить список «людей зацных», котрі були присутні під час судових процесів, тим самим забезпечуючи їхню публічність. Зокрема, впадає в око, що переважна більшість з них є добре відомими персонами – колишніми городовими отаманами, полковими судьями та іншими полковими урядниками, тобто, тими «заслуженими товаришами», котрі раніше вже виконували обов'язки суддів. Частина цих осіб в майбутньому ще неодноразово спробує себе у цій ролі⁵⁸.

Чи можливе було судове розв'язання конфлікту без стягнення «вини»?

Переважна більшість, а практично майже всі карні справи, що їх розглядав у другій половині XVII ст. Полтавський полковий суд, завершувалась стягненням «вини панської», «вини в'язової» або (рідше) однієї з них. І лише в поодиноких випадках, через незазначені в судових матеріалах причини, обвинуваченому вдавалося цього уникнути.

Так, розглянувши справу про побиття Степаном Москалем рушницею по голові без причини – «за свій жал... бо-м ему не ест жадним шкодцею, але и овшем щирим товаришом» (як зізнавався у скоєному винний) – Петра Лошакова, суд зобов'язав кривдника «за бой погодит» та наклав «вину» лише у випадку відновлення конфлікту – 100 талярів до шкатулки войскової і 20 – на уряд міський. Тобто обмежився встановленням заруки.

У справі про порушення наказу гетьмана і влаштування таємної виправи по рибу на Запорожжя, записаній до книг Полтавського суду восени 1684 р., згадується, що у колишнього канівського, а на той час келебердинського жителя Луцика на переправі через Дніпро у Переволочні відібрали коня з возом, наповненим в'яленою рибою. Тож порушників за «тоє проступство скарано, по два мѣсяци в унѣсидѣши, а выни ни с кого не брано»⁵⁹.

Випадки повернення стягнутої «вини»

Судова справа від 6 лютого 1668 р. фіксує мало не унікальний в історії полкового судочинства випадок: суддівська колегія у складі полкового судді

⁵⁸ Присутність «людей зацных» дозволяла історикам другої половини XIX – початку XX ст. (О. Левицькому, О. Лазаревському, В. Модзалевському та ін.) говорити про «народний характер» правосуддя в Гетьманаті, а згодом їхнім опонентам з числа радянських істориків права активно розвінчувати «помилковість буржуазних лібералів». (Див.: Паушук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні... С. 37).

⁵⁹ НБУВ. ІР. Ф. І, № 55257, арк. 32.

Клима Чорнушенка, городского отамана Артема Донця, полкового осавула Стецька Петрашенка, вйта Федора Андрієвича та бурмиистра Патія Матвійовича прийняла до розгляду скаргу Василя Луговця на несправедливе вирішення його справи зі Стефаном Сідаченком. Свого часу Сідаченко, звинувативши Луговця і його приятеля Манка Бахматенка у незаконному заволодінні свиньми, які належали йому і Коломийченку, добився від обвинувачених відшкодування матеріальних втрат, а судова колегія, очолювана тодішнім наказним полковником Кіндратом Барабашем і отаманом Микитою Бузовим, стягла з Луговця «вину панську». Розглянувши справу повторно, суд виправдав Василя Луговця. Покликаючись на правні артикули, що стосувались несправедливого обвинувачення («где бы хто члвка оселого и неоселого обвинил о злодейство, а не доведет»), суд змусив Сідаченка і Коломийченка повернути Луговцеві стягнені з нього раніше відшкодування.

Мова про обов'язкову в таких випадках «нав'язку» як засіб відшкодування потерпілому його моральних збитків не велася. Судова постанова лише повертала Василеві Луговцю та його напарникові «зацност» і «цнотливість» під закладом в 10 талярів. Проте, що важливо, суд зобов'язав Кіндрата Барабаша (на момент винесення несправедливого рішення наказного полковника, згодом городского отамана, а на час повторного розгляду справи – безурядового товариша) за те, що «так глухо справу тую скончил, безправне выну взявши», повернути несправедливо стягнену вину панську⁶⁰.

Зі свідчень позивачів випливає, що вони були у добрих стосунках з колишнім полтавським полковником Дем'яном Гуджолом, і саме ця обставина могла серйозно вплинути на перебіг справи. Втім, на початку 1668 р. Гуджол жодних адміністративних посад у полку не обіймав і до складу судової колегії, що задовольнила позов, не входив.

Прикінцеві спостереження

Таким чином, проаналізувавши матеріали судових справ, що розглядалися Полтавським полковим судом у 60–90-х роках XVII ст., можна зробити висновок про широке побутування в судочинстві Гетьманату, принаймні на полковому рівні, такого покарання як «вина».

Інститут «вини», що був закорінений у правову культуру Великого князівства Литовського, у козацькому судочинстві зазнав певних трансформацій і видозмін. Зокрема, звертає на себе увагу той факт, що в козацьких судах під впливом звичаєвих практик еквівалентом «вини» виступають не гроші, а натуральні плати – худоба, майно, угіддя, земля і навіть робоча сила злочинця і його сім'ї.

На відміну від попередніх часів у судах Гетьманату існує чіткий поділ на «вину панську» і «вину врядову». «Вина панська», яка раніше винятково

⁶⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. Вып. I: Справы поточные 1664–1671 годов... С. 127.

пов'язувалася з особою господаря і, відповідно, надходила до великокнязівської скарбниці, тепер «прив'язується» до інституту місцевого полковника і йде переважно на його користь. Утім, неусталеність таких практик зумовлює поодинокі випадки поділу «вини панської» поміж полковником і главою сотенної адміністрації; щоправда, алгоритм цього поділу переконливо засвідчує пріоритетність інтересів саме полковника. Також досить помітна перевага полковника в отриманні «вини» і перед «врядом», адже згадки про стягнення «вини врядової» зустрічаються набагато рідше, ніж свідчення про сплату «вини панської». Крім того, розміри виплат на користь уряду набагато скромніші аніж ті, які отримував полковник. Вочевидь, оскільки «вина» виступає винятково як покарання, а не відшкодування завданих збитків, розміри накладених штрафів часто залежали не стільки від тяжкості злочину, скільки від матеріального становища злочинця і, відповідно, його платоспроможності.

Звичасві практики впливають на таку помітну рису козацького судочинства, як його схильність до пом'якшення жорстких, караючих правових приписів, зокрема, і смертної кари, заміни їх на грошові чи майнові штрафи. Можна припустити, що поширення подібних практик пояснювалося зацікавленням судових урядників та членів адміністрації в отриманні цих штрафних виплат на свою користь. Розлогі реєстри «вини панської» чи «вини врядової», що зустрічаються в декретах судів, переконливо демонструють неабиякий матеріальний зиск осіб, причетних до функціонування судової системи. Втім, користь від подібних проявів гуманності – безперечно вмотивованих власним майновим інтересом суддів і вищих козацьких урядників – отримувала і вся місцева громада, в інтересах якої було, насамперед, полагодження конфліктів та зведення до мінімуму злочинних актів і девіацій (тобто, соціальне дисциплінування членів спільноти), а не показове жорстоке покарання.